

Socialinis teisingumas XXI amžiuje: ar gerovės valstybė vis dar prasminga teorinė konstrukcija šiuolaikinei demokratijai?

Vaidotas Valantiejus

Vilniaus kolegijos Socialinės gerovės katedra
Social Wellbeing Department at Vilnius University of Applied Sciences
v.valantiejus@pdf.viko.lt
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8682-0629>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjama gerovės valstybės nykimo ideologema ir svarstomas klausimas – ar gerovės valstybė šiuolaikinėje visuomenėje vis dar yra galima? Teigiama, kad gerovės valstybės neįmanomumo tezė iš tiesų yra ideologinė, o tariamai objektyvus gerovės valstybės nykimas yra tai, ką M. Foucault įvardijo kaip „tiesos režimą“. Straipsnyje skiriamos procedūrinė ir substancinė gerovės valstybės sampratos pusės. Remiantis J. Habermaso legitimacijos krizės teorija, tiek gerovės valstybė, tiek jos garantuojamos socialinės teisės traktuojamos ne kaip paternalistinės ir laisvę suvaržančios priemonės, bet, priešingai, kaip legitimacijos pagrindas.

Pagrindiniai žodžiai: gerovės valstybė, ideologija, legitimacija, socialinės teisės.

Social Justice in the 21st Century: Is the Welfare State Still a Meaningful Theoretical Construct for Modern Democracy?

Abstract. The article examines the ideologem of the decline of the welfare state. The main question is whether the welfare state is still possible in contemporary society. It is argued that the thesis of the impossibility of the welfare state is an ideological statement, and the supposedly objective demise of the welfare state is what M. Foucault called 'the regime of truth'. The article contrasts the procedural and substantive features of the concept of the welfare state. According to J. Habermas' theory of legitimation crisis, the welfare state and the social rights it provides are not treated as paternalistic and freedom-restricting measures but rather as the foundation of legitimation.

Keywords: welfare state, ideology, legitimation, social rights.

Įvadas

Iš pirmo žvilgsnio klausimas, ar gerovės valstybė vis dar prasminga šiuolaikinėje visuomenėje, atrodo trivialus, t. y. turintis elementarų atsakymą „taip“. Maža to, jei klausimas suprantamas tik kaip normatyvinis pasirinkimas, tai atrodytų, kad galimà tik politinės filosofijos diskusija

Received: 20/12/2023. Accepted: 23/03/2024.

Copyright © 2023 Vaidotas Valantiejus. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

dėl teisingumo ir gerovės sampratų. O iš sociologinio požiūrio taško atrodytų, kad galima būtų diskutuoti tik dėl to, kaip pasikeitė gerovės valstybė ir kokia forma ji įmanoma, o gal, priešingai, jau nebeįmanoma dabarties pasaulyje. Tokia gana nelanksti perskyra tarp normatyvinio ir „neutralaus“ požiūrio į gerovę gana ryški lietuviškoje viešojoje erdvėje.

Pavyzdžiui, dar prieš 12 metų Mantas Adomėnas diskusijoje paklaustas: „Koks turėtų būti gerovės valstybės modelis Lietuvoje?“ – atvirai įvardijo ultraliberalias lietuviškojo dešiniojo politinio elito nuostatas gerovės valstybės atžvilgiu: „<...> gerovės valstybės vaizdinys istoriškai prigyveno savo pabaigą. <...> Mes matysime pensijų palaiptų nykimą, <...> nebus taip, kad prigyveni tam tikrą ribą ir toliau gali ramiai džiaugtis, tiesiog trumpės darbo laikas, mažės dienų <...>“ (Adomėnas 2012). Be abejo, tokia vizija gali būti nagrinėjama paprasčiausiai kaip specifinės ir ideologiškai šališkos politinės nuostatos, ypač jei prisimintume kitus populiarius gerovės valstybės vaizdinius – pavyzdžiui, Gitano Nausėdos 2019 metų prezidentinėje rinkimų kampanijoje, priešingai, nuolat akcentuota gerovės valstybės svarba.

Vis dėlto reikia pabrėžti, kad M. Adomėnas savo atsakyme teigė ne tai, kad gerovės valstybė savo tradiciniu skandinavišku pavidalu nėra iki galo teisinga ar kad ji sukuria daugiau priklausomybės nei laisvės ir pan. Tai būtų normatyviniai teiginiai, teikiantys specifinę teisingumo sampratą ir reikalaujantys politinės filosofijos argumentų ir kontrargumentų dėl teisingumo ir, atitinkamai, gerovės principų. Tokio argumentavimo pavyzdys yra E. Leontjevos teiginys, kad „<...> teisingumas, kai daliai žmonių užtikrinama butis be jokių rūpesčių, o kitiems užkraunama našta visą tai nešti, nelabai atlaiko teisingumo egzaminą. Nes klasikinis teisingumo apibrėžimas teigia „kiekvienam atiduoti tai, kas jam priklauso“ (Leontjeva 2022). Nekeliant klausimo, ar tokia teisingumo samprata pagrįsta, šiuo atveju gana aiškiai dėstoma normatyvinė pozicija, kad neatsižvelgimas į nuopelnus, iš tiesų, nėra jokia gerovė. Tačiau Adomėno argumentas yra visai kitas: ne kad gerovės valstybė iškreipia gerovę ir teisingumą, bet kad ji tiesiog „priėjo savo pabaigą“ ir neišvengiamai (formuluotė kaip istorinio dėsnio!) nunyks.

Žinoma, tezė apie „gerovės valstybės mirtį“ ar bent jau jos susilpnėjimą cirkuliuoja jau beveik pusšimtį metų. Vis dėlto pažymėtina, kad „gerovės valstybės mirties“ kritika galima iš dviejų pusių. Viena galimybė – empirinė įvairių šalių gerovės režimų analizė, rodanti, kad gerovės valstybės svarba nesumenko, o kai kuriais atvejais netgi sustiprėjo (pvz., COVID-19 atveju, žr. Greve et al. 2020); kad gerovės valstybė tik iš dalies pakeitė savo turinį arba kad įvairūs modeliai konvergavo (pvz., Sowula et al. 2023; Seeleib-Kaiser 2016), bet nebūtinai išnyko¹. Kita galimybė – ideologinė pačios „gerovės valstybės mirties“ tezės kritika. Būtent pastarajai daugiausia dėmesio bus skiriama šiame tekste.

Istoricistinė „istorijos pabaigos“, tik šįkart „gerovės valstybės pabaigos“, tezė dar kartą žižekiškai pasirodo kaip ideologinė inversija: „<...> jei tam tikra procedūra paskelbiama „ideologine *par excellence*“, galite būti tikri, kad jos inversija yra ne mažiau ideologinė“ (Žižek

¹ Kita vertus, socialinės politikos svarba ir išlikimas politinėje darbotvarkėje nesuponuoja, kad gerovės valstybės institutai nėra krizėje: tai, kad socialinė politika ir toliau egzistuoja, savaime nereiškia sveikų gerovės valstybių, kurios išlieka pajėgios pasiekti tikslus ir ambicijas, kurių iš jų buvo tikimasi (Farnsworth and Irving 2024; 254).

2005; 71). Gerovės valstybė buvo ideologinė, tačiau ji priėjo savo pabaigą ir tai, kas bus po gerovės valstybės, jau tariamai nebus ideologija, o tiesiog objektyvus technologinio išsivystymo etapas. Šiame straipsnyje bus nagrinėjama būtent ši ideologema – kad pokario gerovės valstybė nunyks ir kad jos turinys įvairiose *post-* visuomenėse (postdemokratiijoje, postkapitalizme, postdarbo visuomenėje ir t. t.) neišvengiamai įgaus visai kitą formą.

Bene pagrindinis įvardijamas kintančios gerovės valstybės veiksnys – technologinė pažanga. Vienu atveju yra švenčiama tai, kad technologija galų gale iš tiesų išlaisvins ir sukurs dar didesnę gerovę (Bastani 2019), todėl buvusios gerovės valstybės struktūros irgi tampa nebe tokios aktualios. Kita vertus, teigiama, kad technologijos neišvengiamai pakeis senąjį darbo pasidalijimą, todėl net jei utopine gerove netikima, visuomenė vis tiek turės susitaikyti su gerovės valstybės institucijų nenykimu.

Gerovės valstybė pradedama traktuoti kaip dar vienas laikinas chronologinis „perėjimo“ reiškinys, neišvengiamai susijęs su technologinės modernizacijos (arba postmodernizacijos) procesais. Taigi gerovės valstybės pokytis arba netgi galimas nenykimas tampa pažangos, o ne atžangos reiškiniumi. Technologinis vystymasis, automatizacijos procesai ir dirbtinis intelektas *a priori* atmeta bet kuriuos galimus klystkelius šioje vienalinijinėje progresijoje. Kadangi atsitiktinumą pakeičia būtinumas, perėjimas į post-gerovės valstybę darosi neišvengiamas. Taip eliminuojami bet kurie socialiniai antagonizmai ir skelbiama dar viena „pažangi“ istorijos pabaiga. Tačiau, kaip pažymi Johnas Gray’us,

<...> žmonija apskritai, vargu, ar gali šitaip – kur pasistūmėdama ar atsitraukdama – judėti: mat žmonija toli gražu nėra kokių nors bendrų siekių ir tikslų vienijamas junginys, o tik tam tikra ir labai efemeriška gana skirtingų savo norų, potraukių ir iliuzijų valdomų bei tarpusavyje nuolat besirungiančių gyvūnų samplaika. (Gray 2015; 296)

Kitaip tariant, klausimas dėl gerovės valstybės sampratos ir galimos jos formos šiuolaikiniame pasaulyje sietinas su *tuščios demokratinės erdvės* idėja. Bet koks bandymas neginčijamai įvardyti, koks turėtų būti gerovės valstybės turinys, iš esmės yra ideologinis bandymas užpildyti tuščią demokratijos vietą.

Claude’o Lefort’o tezę, kad „demokratija institucionalizuojama ir palaikoma ištirpdant tikrumo ženklus“ (Lefort 1988; 19), primena, jog „tikrumas“, pristatomas kaip „neišvengiamumas“, „pabaiga“, „būtinasis prisitaikymas“, tėra bandymas įtvirtinti tai, ką Michelis Foucault įvardijo kaip tiesos režimą arba „cirkuliuojančią Vakaruose tiesos politinę ekonomiką“, susidedančią iš mokslinės tiesos institucijų, pastovių ekonominių ir politinių investicijų, visuotinio šios politinės ekonomijos paplitimo ir vartojimo, šiuolaikinių politinių ir ekonominių „aparatus“, visuotinių politinių diskusijų (Foucault 1980; 132–133). Tariamai objektyvus gerovės valstybės nenykimas yra būtent toks „tiesos režimas“. Nei dirbtinis intelektas, nei automatizacija nėra neišvengiama lemtis, tai – visų pirma ekonominis, o kartu ir politinis pasirinkimas, kuris gali būti įgyvendintas ir gerovės, ir anti-gerovės linkme.

Gerovės valstybės sampratos antagonizmai

Nors šio straipsnio tikslas nėra nagrinėti institucinę „gerovės valstybių“ įvairovę, analizuojant gerovės valstybės nunykimo ideologema, skirtingų gerovės valstybės sampratų išskyrimas yra būtinas. Šiuo atveju turima omenyje ne tiek gerovės valstybės modelių praktinė įvairovė ir institucinis įgyvendinimas (pvz., Gøsta Esping-Anderseno (1990) išskirti trys gerovės režimai arba įvairūs vėlesni bandymai įvardyti didesnę gerovės režimų skaičių), kiek skirtingas gerovės valstybės sampratos pagrindimas, ją susiejant su kitomis politinę bendruomenę charakterizuojančiomis kategorijomis, tokiomis kaip *socialinis teisingumas*, *žmogaus ir (ar) socialinės teisės* bei *legitimacija*. Nors socialinio teisingumo klausimas tiesiogiai siejasi su tradicine gerovės valstybės problematika, t. y. su paskirstymo klausimu ir skirtingų trijų gerovės šaltinių (rinkos, šeimos ir valstybės) santykiu (Guogis 2012; 60), tuo gerovės valstybės samprata neapsiriboja.

Reikia pabrėžti, kad pats gerovės valstybės susiejimas tik su perskirstymo klausimu yra dar viena ideologema. Žvelgiant per „perskirstymo“ akinius atrodytų, kad idėjinis / ideologinis ginčas dėl gerovės valstybės tėra dėl didesnio ar mažesnio valstybės vaidmens perskirstant lėšas. Tokio argumentavimo pavyzdys yra dažnai kartojama dešinėsios politinės minties tezė, kad didelis valstybės vaidmuo yra tiesiog neefektyvu – todėl, pavyzdžiui, kartu solidarumo pagrindu paremta pensijų sistema yra atgyvenusi ir turi būti papildyta, o gal net ir pakeista privačiais pensijų fondais. Kitaip tariant, gerovės valstybę apibrėžus tik kaip specifinės bendruomenės priimtus socialinių garantijų išpareigojimus, lengvai galima padaryti išvadą, kad jei minėti išpareigojimai tampa nebeaktualūs (pvz., dėl technologinės pažangos) arba nebeefektyvūs (pvz., dėl gyventojų senėjimo, dirbančiųjų mažėjimo ir pan.), tada kai kurių gerovės valstybės institucijų reikia atsisakyti. Tačiau tokia supaprastinta gerovės valstybės samprata išleidžia iš akių kitas svarbias dedamąsias, visų pirma, demokratinės visuomenės itin branginamas *žmogaus teisių ir legitimumo* sampratas.

Gerovės valstybės susiejimas su Jürgeno Habermaso *legitimacijos krizės* teorija (Späth 2022; Ibsen 2019) – vienas tokių bandymų į gerovės valstybę pažvelgti iš platesnės nei tik socialinių paslaugų teikimo sistemos perspektyvos. Pasak J. Habermaso, „demokratijos principas gali pasirodyti tik kaip teisių sistema“ (Habermas 1996; 121), kurią sudaro ne tik įvairios politinės ir pilietinės teisės, bet ir „socialinių ir ekologinių teisių“ kategorija: „<...> pagrindinės teisės į socialiai, technologiškai ir ekologiškai apsaugotas gyvenimo sąlygas tiek, kiek tai būtina dėl esamų aplinkybių, kad piliečiai turėtų lygias galimybes naudotis 1–4 punktuose išvardytais pilietinėmis teisėmis“ (ten pat; 123)². Be abejo, socialinių teisių įtraukimas į žmogaus teisių

² J. Habermasas savo diskurso teisės teorijoje įvardija penkias teisių kategorijas, kurios pagrindžia demokratinį principą, o kartu legitimuoja teisės sistemą: 1) pagrindinės teisės, atsirandančios iš politiškai savarankiškai plėtojamos *teisės į kuo didesnę lygių individualių laisvių dalį*; 2) pagrindinės teisės, atsirandančios iš politiškai savarankiškai plėtojamo *nario statuso* savanoriškoje asociacijoje pagal įstatymus; 3) pagrindinės teisės, kylančios iš karto dėl teisių *veiksmingumo* ir politiškai savarankiškai plėtojamos individualios *teisinės apsaugos*; 4) pagrindinės teisės į lygias galimybes dalyvauti nuomonės ir valios formavimo procesuose, kuriuose piliečiai naudojami savo *politine autonomija* ir kuria legitimią teisę; 5) pagrindinės teisės į socialiai, technologiškai ir

sąrašą nėra naujas dalykas: tiek Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, tiek Europos socialinėje chartijoje ir kitose tarptautinėse sutartyse siekiama įtvirtinti socialines teises. Tačiau *socialinių teisių ir gerovės valstybės* santykis nėra vienareikšmis. Viena vertus, socialinės teisės automatiškai nereiškia konkrečių gerovės valstybių institutų: gerovės valstybės modeliai gali skirtis. Kita vertus, pačią gerovės valstybę apibrėžus kaip legitimacijos institutą, daug sunkiau būtų skelbti „gerovės valstybės pabaigą“.

Šiuo atveju normatyvinė ir empirinė tezės susipina. Normatyvinė tezė – socialiai teisinga užtikrinti socialines teises. Empirinė tezė – žmogaus teisės yra viena pagrindinių Vakarų civilizacijos vertybių ir tai patvirtina įvairios tarptautinės sutartys. Tačiau čia iškyla ne tik masto ir formos klausimas – „kokia apimtimi ir kokia forma yra ir bus galimas socialinių teisių užtikrinimas“, bet ir principinis legitimacijos klausimas: ar apskritai demokratiška ir teisėta yra valstybė, kuri, perfrazuojant J. Habermasą, negarantuoja „socialiai, technologiškai ir ekologiškai apsaugotų gyvenimo sąlygų“ ir atitinkamų lygių galimybių naudotis kitomis pilietinėmis teisėmis? Kaip pažymi Murray Edelmanas, „problema sukuria jos apibrėžimų skirtingumas“ (Edelman 2002; 23). Kitaip tariant, skirtingas gerovės valstybės pagrindimas nurodo ne tik skirtingą matavimą (kokie egzistuoja gerovės valstybės modeliai), bet ir sąvokos „atvirumą“ ir „nepilnumą“, kai nuo normatyvinio gerovės valstybės konceptualizavimo priklausys ir „socialinių faktų“ apie konkrečią gerovės valstybę analizė.

M. Edelmano tezė, kad „problemos įtraukiamos į diskursą, tad ir savo būtį įgyja kaip ideologijų įtvirtinimo priemonės, o ne paprasčiausiai todėl, kad jos egzistuoja ir daro poveikį mūsų gerovei“ (Edelman 2002; 20) – itin tinkama tiek gerovės valstybės kaip koncepcijos analizei, tiek konkrečių socialinės politikos sprendimų analizei. Kaip primena M. Foucault, priežastis ir pasekmė gali būti sukeičiamos vietomis³. Socialinių problemų kaip ideologinių konstruktų sampratą pritaikant gerovės valstybės problematikai, reikia pažymėti, kad gerovės valstybės ideologizavimas apima ne tik diskusijas dėl gerovės turinio, valstybės vaidmens, pasirinktų priemonių ir t. t., bet ir patį problemų, kurias reikia spręsti, apibrėžimą. Maža to – konkrečių socialinių problemų konstravimas dažnai suponuoja tariamai racionaliausias ir efektyviausias sprendimo priemones, kurios „tampa problemų, kurias jos tariamai sprendžia, įamžinimu“ (Edelman 2002; 35). Pavyzdžiui, jei pensijų sistemos pagrindine problema politiniame diskurse tampa nebe vyresnio amžiaus asmenų gerovė (ar bent jau skurdo sumažinimas), o demografinio senėjimo keliami finansavimo klausimai, tada pensinio amžiaus ilginimas tampa logišku

ekologiškai apsaugotas gyvenimo sąlygas tiek, kiek tai būtina dėl esamų aplinkybių, kad piliečiai turėtų lygias galimybes naudotis 1–4 punktuose išvardytais pilietinėmis teisėmis (Habermas 1996; 122–123). Būtent penktoji teisių kategorija susieja socialines teises su legitimacijos samprata.

³ M. Foucault, analizuodamas kalėjimo instituciją, daro išvadą, kad „bausmių paskirtis yra ne tiek išnaikinti nusižengimus, kiek juos diferencijuoti, sugrupuoti, panaudoti; ne tiek sutramdyti tuos, kurie pasirošę pažeisti įstatymus, kiek įtraukti įstatymų pažeidimus į bendrąją pavergimo taktiką“ (Foucault 1998; 322). Šiuo atveju problema ir sprendimo būdas yra sukeičiami vietomis: sprendimo būdas (pvz., kalėjimas), diferencijuodamas ir sankcionuodamas dominavimo mechanizmus, ne tiek sprendžia problemą, kiek ją sukuria.

sprendiniu, ideologiškai pagrindžiančiu mažesni valstybės vaidmenį ir „neišvengiamą“ gerovės valstybės nunykimą.

Gerovės valstybės ideologizavimas, čia apibrėžiamas ne tik ir ne tiek kaip perskyra tarp kairės ir dešinės politinės minties (Wahl 2011; 5) arba, kitaip tariant, tarp didesnio arba mažesnio valstybės vaidmens kuriant gerovę, bet visų pirma fukoistiškai kaip *tiesos režimas*. Todėl pagrindinis antagonizmas šiuo atveju netgi nėra tarp *liberalizmo* (mažesnio valstybės vaidmens – gerovę kuria patys individai) ir *socialdemokratijos* (didesnio valstybės vaidmens – gerovę kuria valstybė), bet tarp „gerovės valstybės“ sąvokos, kuri „reprezentuoja specifinius galios santykius visuomenėje“ (Wahl 2009; 79), kitaip tariant, sąmoningai yra „aiškiai socialiai angažuota“ (Guogis ir Svirbutaitė-Krutkienė 2020; 13), ir „gerovės valstybės“ pabaigos sampratos, kuri implikuoja neutralų pažinimą, tariamai nepriklausomą nuo interesų ir galios.

Gerovės valstybė tarp procedūros ir substancijos

Skirtis tarp *procedūrinio* ir *substancinio* gerovės valstybės apibrėžimo iš esmės atliepia skirtį tarp *procedūrinės* ir *substancinės* demokratijos sampratų. Demokratinė „daugumos“ idėja apima ne tik procedūrinę, rinkiminę, pamatuojamą, bet ir substancinę demokratinio bendrumo formą, kuri privalo išlikti „atvira“, t. y. neužpildyta konkrečiau „tiesos režimo“. Ne *būtinybės*, o *atsitiktinumo* kategorija sietina su demokratiškos vertybių sritimi. Substanciškai apibrėžta demokratija atliepia antikinį supratimą, kad „būtinybė pirmiausia yra ikipolitinis reiškinys“ (Arendt 2005; 35). Būtent būtinybės kaip *ekonominės*, o ne *politinės* dimensijos išskyrimas bene ryškiausiai atskiria technologizuotą pozityvistinį politikos supratimą nuo klasikinio politiškumo.

Atitinkamai galima skirti ir gerovės valstybės sampratas. Viena vertus, gerovės valstybę galima apibrėžti kaip procedūras (kokias būtent – politinis klausimas), kurių laikymasis savaime turėtų sukurti gerovę. Tokia gerovės valstybė grindžiama „nematomos rankos“ analogija – savireguliacija, eliminuojančia atsitiktinumo momentą ir sukuriančia konfliktuojančių interesų harmoniją. Kita vertus, substanciškai gerovės valstybė būtų suprantama kaip nešališkas bendrumo reiškinys, neturintis fiksuoto, t. y. būtino pasirinkimo. Politiškumas šiuo atveju atliepia atsitiktinumą: galimos alternatyvos, įvairūs gerovės modeliai, lokalūs pasirinkimai. Ši skirtis supponuoja radikalias vaizduotės alternatyvas: kvestionuojamas „savaime suprantamas“ technologinės pažangos ir gerovės valstybės nunykimo santykis.

Šiuo atveju pagrindinis dichotomijos kriterijus – net ne tai, ar valstybė skiria daugiau ar mažiau lėšų socialinei politikai⁴, bet pats gerovės politikos tikslas – ar siekiama politinės bendruomenės apibrėžtos gerovės vizijos (kurią, be abejo, nuolat galima peržiūrėti) įgyvendinimo, ar atitikties išankstinei schemai, kurios sudedamosios dalys iš anksto žinomos, apskaičiuotos, kontroliuojamos ir valdomos. Skurdas ar socialinė atskirtis nėra valdomi – kontroliuojami tik

⁴ Procentinė biudžeto dalis skiriama socialinei politikai, be abejo, yra svarbus kriterijus, išskiriant įvairius gerovės modelius. Galima įvardyti ir daugiau dėmenų: nuo dekomodifikacijos (Esping-Andersen 1990), gerovės palaikymo, nesant darbo, politikos iki viešojo sektoriaus dalies, tenkančios visai darbo jėgai, paramos užimtumui ar paramos šeimai apimties. Plačiau apie skirtingus gerovės valstybės matavimus žr. Guogis ir Svirbutaitė-Krutkienė (2020).

metodai socialinėms problemoms „spręsti“ (pvz., kaupiamieji pensijų fondai kaip „neišvengiama“ išeitis „išspręsti“ pensijų finansavimo problemą).

J. Habermaso *svarstomosios demokratijos* teorija – vienas iš bandymų *atverti* procedūrinį modelį, įtraukiant substanciškai apibrėžtą turinį. Nors procedūriškai apibrėžta *idealių kalbinės situacijos* samprata, atrodytų, kaip tik stengiasi atsiriboti nuo bet kokio šališkumo, o kartu ir substanciškumo, Habermasas vis dėlto įvardija gana konkretų turinį kaip specifines prielaidas, kurios yra būtinos, norint įgyvendinti procedūrinį modelį. Habermaso išeities taškas yra teisės, kurias piliečiai turi suteikti vieni kitiems, jei nori pozityviosios teisės priemonėmis legitimiai reguliuoti savo bendrą gyvenimą (Habermas 1996; 82). Legitimacija nekyla tiesiog iš faktinio pripažinimo: tam, kad atliktų socialinės integracijos funkciją, teisinė sistema turėtų būti *verta pripažinimo* (Späth 2022; 274). *Socialinis teisingumas* šiuo atveju susiejamas su *legitimumu*: demokratinis principas įgyvendinamas tik aktualizavus tam tikras *pozityvias teises*, turinčias išlyginti galimybes, kitaip tariant, sumažinti skirtį tarp *formalios* ir *materialinės* lygybės.

Reikia pažymėti, kad, pasak Habermaso, abu klasikinio ideologinio ginčo dėl didesnio arba mažesnio valstybės vaidmens socialinėje politikoje dalyviai išleidžia iš akių minėtą legitimacijos dėmenį demokratinėje santvarkoje. Tiek liberali formalios teisinės lygybės paradigma, tiek gerovės valstybės samprata iš esmės yra redukcionistinės, nes abi pameta iš akių teisės adresatų autonomiją (Habermas 1996; 419). Teisės subjektai yra autonomiški tik tada, jei jie kartu gali suprasti save kaip teisės, kuriai jie yra pavaldūs kaip adresatai, autorius (ten pat; 120–121), o tai įmanoma tik užtikrinus privačią ir viešąją autonomiją, kuriai, savo ruožtu, būtinas tampa socialinių teisių užtikrinimas. Būtent komunikacinio veiksmo samprata leidžia Habermasui įvardyti lygybę kaip esminį legitimacijos kriterijų. Tokiu būdu gerovės valstybės institucijos tampa ne tiek paternalistinėmis ir laisvę suvaržančiomis priemonėmis, kiek legitimacijos pagrindu.

Komunikacinio racionalumo samprata bando spręsti nusistovėjusią priešpriešą tarp holistinių komunitarizmo ir individualistinių liberalizmo dėmenų. Habermasas, bandydamas sujungti negatyvias liberalizmo laisves su pozityviomis respublikinėmis laisvėmis, artikuliuoja abipusę priklausomybę tarp privačios ir viešosios autonomijų tezė. Moralinėje sferoje asmens autonomiją galima apibrėžti kaip nedalomą, o teisinėje sferoje, pasak Habermaso, egzistuoja tik dviguba privačios ir viešosios autonomijos forma. Habermasas kantiškai autonomiją apibrėžia kaip laisvų ir lygių piliečių savi-įstatymą, kai tuo pačiu metu piliečiai yra ir įstatymo adresatai, ir kūrėjai (ten pat; 104). Šiuo atveju demokratijos, suprantamos respublikine dvasia, kaip *liaudies suverenitetas*, principas sujungiamas su individualių laisvių ir teisių principu, nesuponuojant nė vienos iš jų viršenybės.

Vengdamas tiek moralistinio teisės pagrindimo (substancinio respublikonizmo), tiek privačios autonomijos privilegijavimo (procedūrinio individualizmo), Habermasas legitimaciją grindžia diskurso principu. Teisė, pagal šį principą, turi būti legitimuojama diskursyviai, o tai potencialiai apimtų visą įvairaus pobūdžio diskurso spektrą, t. y. ne tik moralinius ir etinius diskursus, bet ir „pragmatiškus“ diskursus kaip alternatyvias strategijas lokaliuose bendruomenėse. Reikia pažymėti, kad potencialių galimybių akcentavimas tampa labai svarbia dedamąja, analizuojant gerovės valstybės perspektyvas ateities technologijų visuomenėje. Vieno arba kito

modelio įmanomumo pripažinimas galimas tik prieš tai diskursyviai įvertinus, kad nė vienas modelis nėra uždaras, racionaliai išspręstas ir nulemtas „pažangos“ procesų, kurių niekas nekontroliuoja.

Habermaso procedūrinėje paradigmoje privačią ir viešąją autonomiją garantuoja glaudžiai tarpusavyje persidengiantis teisių rinkinys, kuris yra būtinas visas ir nė viena iš teisių negali būti redukuota į kitą. Bazinės negatyvios laisvės, narystės teisės ir teisingo proceso teisės garantuoja asmens pasirinkimo laisvę, taigi ir *privačią autonomiją*; politinio dalyvavimo teisės garantuoja *viešąją autonomiją* (ten pat; 122–123). Savo ruožtu, socialinių teisių kategorija tampa ne ką mažiau svarbi ir būtina, nes veiksmingas privačios ir viešosios autonomijos įgyvendinimas priklauso nuo konkrečių socialinių ir materialinių sąlygų, visų pirma, materialųjų bazinių poreikių patenkinimo. Ši „teisių sistema“ nubrėžia bendras būtinas sąlygas, leidžiančias demokratiniam diskurso procesams legitimuoti teisę ir politiką. Reikia pažymėti, kad nors pats Habermasas savo modelį įvardija kaip *procedūrinę paradigmą*, vis dėlto socialinių teisių, turinčių aiškų ir konkretų turinį, įterpimas leidžia šią diskurso teisės teoriją traktuoti kaip bandymą sujungti *procedūrinę ir substancinę* demokratijos puses, atitinkančias abi klasikinio socialinės politikos ginčo dėl valstybės vaidmens perspektyvas.

Pirmoji, liberali individualistinė arba, Habermaso terminais tariant, „buržuazinės formalios teisės“ paradigma privilegijuoja klasikinius dešinėsios politinės minties idealus: asmens laisvę, minimalią „naktinio sargo“ valstybę ir formalią lygybę prieš įstatymą. Vis dėlto didžiausia šios paradigmos problema yra ne tik Habermaso įvardijamas atsiskyrimas nuo „bendrojo gėrio sferos“ (ten pat; 401) bei empirinės realybės keliami sunkumai (pvz., socialinė atskirtis ir nelygybė), bet ir pretenzijos į neutralų, atsietą nuo galios, kitaip tariant, objektyvų pažinimą. Būtent postideologinė argumentacija leidžia šiai paradigmai įtvirtinti hegemoninį „tiesos režimą“, traktuojantį gerovės valstybės institucijas kaip senojo ideologinio pasaulio liekanas, nuo kurių padės išsivalyti „objektyvus“ puikus naujas ekspertų, dirbtinio intelekto, robotizacijos ir automatizacijos pasaulis.

Antroji, socialinė „gerovės valstybės“ paradigma akcentuoja būtent *substancinį* turinį: socialinių tikslų ir vertybių (socialinių paslaugų, socialinės apsaugos, ekonomikos reguliavimo) įgyvendinimą. Habermaso teigimu, perėjimas prie socialinės gerovės modelio buvo pagrįstas tuo, kad teisės gali būti pažeidžiamos ne tik administracijos neteisėtais įsikišimais, bet ir jos atsisakymu teikti paslaugas, būtinas faktiniam teisių įgyvendinimui (ten pat; 427). Šiuo atveju ryškus legitimacinis kriterijus: kai tik individualios galimybės naudotis laisvėmis peržengia tam tikras toleruotinas ribas, valstybė tampa atsakinga už skirtumų subalansavimą. Tačiau gerovės valstybė įvairiomis paternalistinėmis priemonėmis ir biurokratiniais suvaržymais yra linkusi primesti savo klientams tariamai „normalius“ elgesio modelius, keliančius „individų naudingumo koeficientą“ (Foucault 1998; 248). Taigi pagrindinės iš šios paradigmos kylančios problemos – paternalizmas ir gerovės biurokratija, suvaržanti laisvę.

Socialinio teisingumo klausimas tampa esminiu abiem paradigmoms: liberalaus individualizmo atveju privatus asmeninių interesų siekimas yra tai, kas leidžia kapitalistinei visuomenei patenkinti socialinio teisingumo lūkesčius, o „gerovės valstybės“ požiūriu būtent tai ir sugriauna

socialinio teisingumo lūkesčius, nes privačios autonomijos užtikrinimas įmanomas tik suteikiant socialines teises. Abu požiūriai, pasak Habermaso, išleidžia iš akių abipusiškai susijusį privačios ir viešosios autonomijos santykį ir taip praranda demokratinę bendruomenės savioorganizacijos prasmę (Habermas 1996; 408). Diskursyvi procedūrinė paradigma, priešingai, akcentuoja savivaldos, suprantamos kaip *savęs valdymas*, svarbą: pagrindinių teisių įgyvendinimas yra procesas, užtikrinantis vienodas teises turinčių piliečių *privačią autonomiją* tik kartu su jų *politinės autonomijos* aktyvinimu (ten pat; 426). Pastarąją Habermas apibrėžia procedūriškai kaip idealios komunikacijos situaciją reguliuojančių taisyklių laikymąsi. Vis dėlto procedūrinė forma apima gana aiškiai išreikštą substancinį turinį: autonomija suprantama ne tik neigiamai kaip individualios laisvės sferos garantija, bet ir teigiamai kaip socialinės įtraukties, dalyvavimo ir svarstymo galimybių garantija.

Svarstomosios demokratijos prielaidos padeda spręsti antagonizmą tarp laisvės suteikimo ir paternalizmo: pati politinė bendruomenė turi išsiaiškinti, kur yra riba tarp laisvės išplėtimo ir laisvės apribojimo. Procedūrinės demokratinio proceso sąlygos apibrėžiamos kaip diskursyvus dalyvavimas ir svarstymas:

Procedūralizmo paradigmoje privataus rinkos dalyvio ir gerovės valstybės biurokratijos kliento paliktas laisvas vietas užpildo teisę turintys piliečiai, kurie dalyvauja politiniuose diskursuose, siekdami spręsti pažeistus interesus ir, artikuliuojant naujus poreikius, bendradarbiauti traktuojant panašius atvejus panašiai ir skirtingus atvejus skirtingai. (Habermas 1996; 439)

Pažymėtina, kad nors išlaikoma konflikto ir nesutarimo galimybė, tačiau pilietinio dalyvavimo funkcija apibrėžiama gana diurkheimiškai kaip solidarumo veiksmas⁵, kai pilietinė visuomenė atlieka „sarginio šuns“ vaidmenį, reikalaujama didesnio socialinio teisingumo.

Gerovės valstybė kaip demokratinės konstitucinės valstybės legitimacijos sąlyga

Politinės valdžios legitimacijos klausimas šiuolaikinėse demokratijose nėra tik hipotetinis ir įsivaizduojamas, t. y. išskylantis tik radikalių lūžių (revoliucijų ir pan.) momentais. Priešingai, demokratinė legitimacija reikalauja nuolatinio liaudies patvirtinimo ir atviro („neužpildyto“) visų įmanomų, taip pat neįmanomų⁶ alternatyvų peržiūrėjimo. Kitaip tariant, demokratija

⁵ Jeffrey Alexanderis, tęsdamas Durkheimo tradiciją, panašiai apibrėžia pilietinę erdvę kaip solidarumo sferą, kurioje tam tikra universalizuojanti bendruomenė yra kultūriškai apibrėžta ir tam tikru mastu instituciškai įtvirtinta (Alexander 2006; 31). Šiuo atveju, priešingai nei marksistinėje tradicijoje, socialiniai konfliktai yra laikomi patologija: stabilioje visuomenėje neturėtų kilti jokių nesutarimų dėl kolektyvinių reprezentacijų. Nors Habermas išlaiko kritinės teorijos prielaidas, tačiau, kaip pažymi Chantal Mouffe, Habermas ne tiek koreguoja, kiek gina liberalizmą remdamasis universalistine filosofija (Mouffe 1997; 9). Todėl ir aptariama procedūralistinė paradigma įtraukia gana daug substancinio turinio.

⁶ Neįmanomumo argumentas dažnai naudojamas atskiriant utopinę viziją nuo realinės. J. Gray'us įvardija, kad „bet kuris projektas visada bus utopinis, jei nėra įmanoma sukurti atitinkamų sąlygų jam realizuoti“ (Gray 2015; 35). Tačiau kaip iš anksto žinoti, kas yra įmanoma, o kas – neįmanoma? Procedūrinė *status quo* legitimacija dažnai pasitelkia ekspertinį žinojimą ir

yra esmingai problemiška (Rosanvallon 2006; 47), o *tuščios demokratijos erdvės* užpildymas tėra legalizacija, bet ne legitimacija. Pavyzdžiui, populizmo⁷ iškilimą demokratinėse valstybėse irgi galima traktuoti kaip gerovės valstybės legitimacijos krizę, kuri kyla iš jos nesugebėjimo kontroliuoti globalizuotą tarptautinę ekonominę sistemą (Ibsen 2019).

Analizuota Habermaso procedūrinė paradigma, koreguodama ir sutaikydama liberalią ir respublikinę perspektyvas, legitimaciją matuoja privačios ir viešosios autonomijos mastu. Kaip pažymi Stefanus Späthas, lemiamas vaidmuo šiame kontekste tenka socialinėms teisėms: jos turi subjektyvių teisių, kurias piliečiai abipusiškai suteikia ir garantuoja vieni kitiems statusą, kad galėtų gerbti vieni kitus kaip savanoriškos lygiųjų bendruomenės narius (Späth 2022; 286). Diskursyvus svarstymo modelis stipriai praplečia įprastinę gerovės modelių analizę: gerovės valstybė yra ne tik socialinių garantijų ir socialinių paslaugų teikėja, bet ir legitimacijos institucija. Kitaip tariant, atsakymas į klausimą, koku mastu valstybė turi dalyvauti garantuojant įvairiausias socialines paslaugas (švietimą, sveikatos apsaugą, socialinę apsaugą ir t. t.), priklauso ne tik nuo vertybinio pasirinkimo, bet ir nuo to, ar politinė bendruomenė laikytų tokią valdžią, kuri atsisakytų garantuoti tam tikras socialines teises, verta pripažinimo, t. y. legitimia.

Šis legitimacijos kriterijus tampa ypač svarbus vertinant tiek dabartinę gerovės valstybės statusą, tiek ateities perspektyvas. Asbjørno Wahllo tezė, kad dėl neoliberalizmo⁸, visų pirma ginančio finansinio kapitalo interesus, puolimo gerovės valstybė patiria milžinišką spaudimą (Wahl 2011; 9), visų pirma atkreipia dėmesį į ideologinį gerovės valstybės tariamo nunykimą pagrindimą. Nors dažnai ši tezė yra kritikuojama ne tik iš normatyvinės, bet ir empirinės perspektyvos, nagrinėjamu požiūriu daug svarbesnis tampa ne konkrečių gerovės valstybės institucijų egzistavimo faktas, bet legitimacinis kriterijus. Pavyzdžiui, Arvydas Guogis teigia, kad „su A. Wahliu negalima sutikti, nes gerovės valstybės Vakaruose yra tik „apkarpytos“, bet nepanaikintos“ (Guogis 2012; 60). Vis dėlto esminis čia yra galios santykių aspektas: ne tiek svarbu, ar gerovės valstybės išlikimas ar nunykimas yra „tikras“ ar „klaidingas“ turinys, kiek tai, ar šis turinys „ima veikti kurio nors socialinio dominavimo santykio <...> atžvilgiu iš prigimties nematomu būdu“ (Žižek 2005; 77). Kitaip tariant, jei neoliberalizmas paslepia savo ideologines prielaidas gerovės valstybės atžvilgiu ir kartu įteisina dominavimo santykius, tada, kaip teigtų Slavojus Žižekas, mes atsiduriame ideologijos erdvėje.

Reikia pažymėti, kad ideologinis aspektas tampa ypač svarbus, bandant įvertinti technologinio vystymosi įtaką tiek gerovės valstybės praktikoms, tiek teorinei sampratai. Spartus robotizacijos ir ypač dirbtinio intelekto paplitimas pastaraisiais metais dažnai yra pateikiamas ne kaip pasirinkimo, bet kaip išlikimo klausimas. Panašiai jau nuo XX a. devintojo dešimt-

kartu atlieka ideologinę inversiją: jei alternatyvos yra neįmanomos, vadinasi, jos yra *utopinės ergo ideologinės*. Šitaip prezentizmas legitimuoja dabartį: tik *status quo* yra *realus ergo legitimus*.

⁷ Populizmo santykis su gerovės valstybe yra gana daugiaprasmis. Pavyzdžiui, J. Chueri pažymi, kad populistinės radikalios dešiniojos partijos Vakarų Europoje pasisako už „dualistinę“ gerovės valstybę: protekcionistinę „nusipelnusiems“ ir neoliberalią minimalistinę – „nenušipelnusiems“ (Chueri 2022).

⁸ A. Bielskis papildomai pažymi, kad neoliberali sociopolitinė tikrovė ir jos įtaka gerovės valstybei yra glaudžiai susijusios ir su ideologine pačių kairiųjų krize (Bielskis 2015; 229).

mečio buvo žvelgta ir į globalizacijos procesus: „<...> globalizacija pateikiama kaip savotiška būtinybė – globalizacija negrįžtama, beveik gamtos dėsnis. <...> Alternatyvūs veikimo būdai neegzistuoja. Užduotis yra tiesiog prie jos prisitaikyti“ (Wahl 2011; 44). Tai, kad tam tikras procesas, už kurio slypi dideli galios interesai, yra pateikiamas kaip aiškinamasis veiksnys, liudija ideologines ir istoricistines⁹ prielaidas.

Neišvengiamumo ir *būtinumo* naratyvo dominavimas politiniame diskurse legitimuoja specifinius galios santykius. Šitaip gerovės valstybės institucijos tampa nebe ideologinio ir politinio pasirinkimo sprendiniu, bet tariamai neišvengiamo istorinio dėsnio kluviuniu: „<...> platus politikos galios formuoti socialinius santykius atsisakymas ir pasirengimas atsisakyti norminių požiūrių ir prisitaikyti prie tariamai neišvengiamų sisteminių imperatyvų dabar dominuoja Vakarų pasaulio politinėse arenose“ (Habermas 2001; 79). Kita vertus, tai dar labiau aktualizuoja legitimacijos kriterijų.

Būtent socialinių, o ne tik politinių ir pilietinių, teisių išitvirtinimas žmogaus teisių diskurse leidžia gerovės valstybę traktuoti ne kaip laikiną tam tikrame istoriniame laikotarpyje vyravusią instituciją, bet kaip esminę konstitucinės demokratinės valstybės sąlygą. Habermasas teisingai įvardija, kad pakankamų socialinių teisių pripažinimas ir užtikrinimas yra būtina demokratinės konstitucinės valstybės legitimacijos sąlyga. Žinoma, Habermaso teorijoje konkretus socialinių teisių turinys ir apimtis turi būti nustatomi diskursyviu procesu, kuris kartu teisės adresatus paverčia teisės autoriais ir vengia dažno gerovės valstybės biurokratijai paternalizmo. Tokiu būdu socialinių teisių formavimas pagal gerovės valstybės procedūrinę paradigmą užtikrina, kad į socialinių teisių diskursą būtų galima įtraukti gyvenamo pasaulio perspektyvą ir socialiai remtinų asmenų interesus (Späth 2022; 288).

Gerovės valstybė visų pirma yra diskursyvos savirefleksijos fenomenas, kai bandoma artikuliuoti gerovės politikos galimybes technologinės kaitos sąlygomis. Svarbi ne tik realistinė, ideologinė, bet ir simbolinė politikos dimensija, kai gerovės valstybės projektas identifikuojamas kaip neapibrėžtas, potencialus ir besiaktualizuojantis pačiame diskurse. Bandant išvengti būtinybės ir neišvengiamumo ideologemos, legitimacijos kriterijus tampa esminis išsaugant gerovės valstybės svarbą dabarties visuomenėje.

Vietoj apibendrinimo

„Gerovės valstybės nynykimo“ tezė, vengdama substancinio turinio, kuria dominuojantį tiesos režimą, kai gerovės valstybė ir jos ateitis pradedama suprasti ne kaip politinis sprendimas, bet kaip neišvengiamumo ir būtinybės nulemtas likimas. Priešingai, substanciškai apibrėžta gerovės valstybė išvengia tokios deterministinės ir istoricistinės perspektyvos. Habermaso

⁹ Istoricismo sąvoka straipsnyje vartojama K. R. Popperio įvardyta prasme, t. y. tokiu visuomenės mokslų traktavimu, „pasak kurio pagrindinis jų tikslas yra istorinė prognozė, o šis tikslas pasiekiamas atskleidžiant istorijos evoliucijos pagrindą sudarančius „ritmus“, „modelius“, „dėsnius“ bei „tendencijas“ (Popper 1992; 16). Globalizacijos arba dirbtinio intelekto „mokslinis“ aiškinimas ne kaip politinio pasirinkimo, bet kaip būtinybės – klasikinis istoricistinio mąstymo pavyzdys.

procedūrinė diskurso teisės teorija apima ir substancinį turinį: privati ir viešoji autonomija suprantama ne tik negatyviai kaip individualios laisvės gynimo garantija, bet ir pozityviai kaip socialinės įtraukties ir socialinių teisių garantija. Habermaso tezė, kad adekvatus socialinių teisių užtikrinimas yra būtina demokratinės konstitucinės valstybės legitimacijos sąlyga, iš naujo aktualizuoja gerovės valstybės svarbą dabarties technologijų visuomenėje. Svarstomosios demokratijos modelis sprendžia priešpriešą tarp didesnės laisvės ir paternalizmo: pati politinė bendruomenė diskursyviai nusprendžia, kur yra riba tarp laisvės išplėtimo ir laisvės apribojimo. Taigi gerovės valstybė suvokiama ne tik kaip procedūriškai konstruojamos institucijos, bet ir kaip visada atviras, neužpildytas ir aktualizuojantis potencialius socialinio teisingumo klausimus projektas.

Literatūra

- Adomėnas, Mantas. 2012-12-18. „Koks turėtų būti gerovės valstybės modelis Lietuvoje?“, ISM university. <https://www.youtube.com/watch?v=rE3sXMBdA0s>
- Alexander, Jeffrey C. 2006. *The Civil Sphere*. Oxford: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195162509.001.0001>
- Arendt, Hannah. 2005. *Žmogaus būklė*. Vilnius: Margi raštai.
- Bastani, Aaron. 2019. *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto*. London: Verso
- Bielskis, Andrius. 2015. „Anti-Capitalist Politics and Labour for the Twenty-first Century: History and Future Challenges“ in Andrius Bielskis and Kelvin Knight (eds.) *Virtue and Economy: Essays on Morality and Markets*. London: Routledge: 229–248. <https://doi.org/10.4324/9781315548067>
- Chueri, Juliana. 2022. „An Emerging Populist Welfare Paradigm? How Populist Radical Right-Wing Parties are Reshaping the Welfare State“, *Scandinavian Political Studies* 45: 383–409. <https://doi.org/10.1111/1467-9477.12230>
- Edelman, Murray. 2002. *Politinio spektaklio konstravimas*. Vilnius: Eugrimas.
- Esping-Andersen, Gøsta. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Farnsworth, Kevin; Irving, Zoë. 2024. „Crises of the Welfare State, Resilience, and Pessimism of the Intellect“, *Social Policy & Administration* 58 (2): 248–263. <https://doi.org/10.1111/spol.12996>
- Foucault, Michel. 1980. *Power-Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–77* (edited by Colin Gordon). New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1998. *Disciplinuoti ir bausti: kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Gray, John. 2015. *Juodosios mišios: apokaliptinė religija ir utopijos mirtis*. Vilnius: Žara.
- Greve, Bent; Blomquist, Paula; Hvinden, Bjørn; van Gerven, Minna. 2021. „Nordic Welfare States – Still standing or changed by the COVID-19 Crisis?“, *Social Policy & Administration* 55: 295–311. <https://doi.org/10.1111/spol.12675>
- Guogis, Arvydas. 2012. „Kai kurie Švedijos socialdemokratijos ideologiniai aspektai socialiniu požiūriu“, *Socialinis darbas* 11(1): 59–72.
- Guogis, Arvydas; Svirutaitė-Krutkienė, Giedrė. 2020. „Gerovės valstybės sampratos ir matavimų problemos“, *Socialinis darbas. Patirtis ir metodai* 25 (1): 9–26. <https://doi.org/10.7220/2029-5820.25.1.1>
- Habermas, Jürgen. 1996. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: The MIT Press.
- Habermas, Jürgen. 2001. *The Postnational Constellation: Political Essays*. Cambridge: MIT Press.

- Ibsen, Malte Frøslee. 2019. „The Populist Conjuncture: Legitimation Crisis in the Age of Globalized Capitalism“, *Political Studies* 67(3): 795–811. <https://doi.org/10.1177/0032321718810>
- Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Leontjeva, Elena. 2022-01-05. „Gerovė pasauliui – iš vienkiemio varpinės“, Lietuvos laisvosios rinkos institutas. <https://www.llri.lt/naujienos/ekonomine-politika/elena-leontjeva-gerove-pasauliui-is-vienkiemio-varpines/elena-leontjeva>
- Mouffe, Chantal. 1997. *The Return of the Political*. London, New York: Verso.
- Popper, Karl R. 1992. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.
- Rosanvallon, Pierre. 2006. *Democracy Past and Future* (edited by Samuel Moyn). New York: Columbia University Press.
- Seeleib-Kaiser, Martin. 2016. „The End of the Conservative German Welfare State Model“, *Social Policy & Administration* 50 (2): 219–240. <https://doi.org/10.1111/spol.12212>
- Sowula, Jakub; Gehrig, Franziska; Scruggs, Lyle A.; Seeleib-Kaiser, Martin; Ramalho Tafoya, Gabriela. 2023. „The End of Welfare States as We know Them? A Multidimensional Perspective“, *Social Policy & Administration* (0): 1–15. <https://doi.org/10.1111/spol.12990>
- Späth, Stefan. 2022. „Social Entitlements in Habermas’s Discourse Theory of Law: Welfare State Regulations as Legitimizing Institutions“, *Ratio Juris* 35 (3): 273–289. <https://doi.org/10.1111/raju.12357>
- Wahl, Asbjørn. 2009. „Gerovė ir socialinė galia“, kn. *Demokratija be darbo judėjimo?* (sudarė Andrius Bielskis). Kaunas: Kitos knygos.
- Wahl, Asbjørn. 2011. *The Rise and Fall of the Welfare State*. London: Pluto Press.
- Žižek, Slavoj. 2005. *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nedrįsote paklausti Lacano* (sudarė Audronė Žukauskaitė). Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.